

Statliga undervisningsideal och materiella ambitioner: Om skolbänkens svenska historia 1865–1981

Andreas Westerberg

Abstract • Governmental Teaching Ideals and Material Ambitions: On the Swedish History of the School Desk 1865–1981. From 1865 up to 1981 Swedish national authorities issued regulations on design of school desks and furnishing of classrooms. This article investigates what teaching ideals that were expressed in these regulations and how they have changed over time. The article shows that the teaching ideal for the early decades of the study period where teacher centred, resulting in regulations aiming for school desks and classrooms where pupils could sit and listen for long periods of time. From the 1920's up to the beginning of the 1960's the regulations held on to teacher centred ideals while the desks used in schools were designed to facilitate variation and cooperation between pupils. Regulations from the last decades of the study show strong changes in teaching ideals. Desks and furnishing now should make interaction and cooperation between pupils easy, and the teacher were to be more of a mentor than a lecturer.

Keywords • school desks [skolbänkar], teaching ideals [undervisningsideal], teaching systems [undervisningssystem], socio-materiality [socio-materialitet], Sweden [Sverige]

Inledning

Vilken roll spelar skolbänksdesign för skolors undervisning? Skolbänksdesign har använts som medel för att möjliggöra nya former av undervisning. Ett exempel är den belgiske designern Oskar Brodsky som på 1920-talet ville knyta samman skolans undervisning med livet i hem och samhälle genom att designa portabla skolbänkar.¹ Skolbänkar har också utgjort en central faktor för vilka förväntningar som ställs på elever i skolan. I bild ett har ett skolmognadsprov från 1950 dokumenterats.² Av bilden förstår man att varje barn, för att vara skolmogen, skulle klara att sitta i sin skolbänk och lösa sina uppgifter. Bilden blir också ett exempel på hur ett undervisningsideal kan illustreras. Lärarinnan befinner sig bland eleverna som arbetar individuellt. Hon är uppmärksam och redo att gripa in vid eventuella frågor eller problem. Bänkarnas utformning och möblering kopplar an till ideal om att hon ska arbeta just så.

Relationen mellan undervisningsideal och materiella ting som skolbänkar kan lysa igenom när skolans utveckling uppmärksammas i offentliga sammanhang. Vid

1 Marc Depaepe, Frank Simon och Pieter Verstraete, "Valorising the Cultural Heritage of the School Desk Through Historical Research," i *Educational Research: Material Culture and Its Representations*, red. Paul Smeyers and Marc Depaepe (New York: Springer, 2014), 16–18.

2 Som så ofta när skolverksamheter fotograferas får historikern räkna med att fotografiet är tillrättlat. Av själva bilden kan man inte veta vilka instruktioner som fotografen gett till barnen och lärarinnan. Trots detta ger bilden en inblick i mognadstestets förväntade inramning. Läs om fotografier som utbildningshistorisk källa i Ian Grosvenor, "Visualising Past Classrooms," i *Silence & Images: The Social History of the Classroom*, red. Ian Grosvenor, Martin Lawn och Kate Rousmaniere (New York: Peter Lang, 1999). Läs om de svenska skolmognadsproven i Helena Ackesjö och Sven Persson, "Från den omogna sexåringen till den skolpliktiga förskoleklassleven – en dokumentanalys av sexåringen i det svenska utbildningslandskapet från 1940-tal till idag," *Bahasa dan seni: jurnal bahasa, sastra, seni dan pengajarannya* 38, nr 1 (2020), 71–78.

världsutställningen 1871 uppfattades det svenska utställningsklassrummet bidra med nyheter för undervisningen. Där stod bänkarna uppställda på ett för tiden nytt sätt, enskilt i rader. Denna möblering var till för att lärarens direkta undervisning till hela elevgruppen inte skulle störas av stök mellan eleverna. Nyheten bestod i en kombination av bänkarnas utformning, klassrummets möblering och lärarens samtida interaktion med hela elevgruppen.³ Skolbänkars utformning och möblering stod alltså i relation till hur undervisning förväntades bedrivas och vice versa. Detta kan beskrivas som en *socio-materiell* relation där det mänskliga och det materiella påverkar varandra.⁴

Bild 1. Skolmognadsprov 1950. Foto: Yngve Karlsson, *Svenska Dagbladet*, Stockholms stadsmuseum.

Syftet med denna artikel är att identifiera och förstå förändringar över tid av de undervisningsideal som kom till uttryck i offentlig reglering av skolbänkar för svenska folk- och grundskolor 1865–1981. Den studerade tidsperioden inleds då svenska centrala myndigheter för första gången gav ut normalritningar för folkskolor. Dessa gav föreskrifter för klassrummets inredning och skolbänkarnas utformning. Artikeln avslutas då statsbidrag för skolbyggnader avskaffades och den statliga regleringen av skolors utformning trappades ner till en mycket lägre nivå än tidigare. Artikelns forskningsfråga är: Vilka undervisningsideal framträder i de nationella myndigheternas riktlinjer för skolbänkar?

3 Joakim Landahl, "Learning to Listen and Look: the Shift from the Monitorial System of Education to Teacher-led Lessons," *The Senses and Society* 14, nr 2 (2019), 194.

4 En bred beskrivning av socio-materialitet och utbildningsvetenskaplig forskning ges i Tara Fenwick, Richard Edwards och Peter Sawchuk, *Emerging Approaches to Educational Research: Tracing the Socio-Material* (Florence: Routledge, 2011).

Tidigare forskning

Det finns ett etablerat fält inom utbildningshistorisk forskning som uppmärksammar materiella artefakter och förhållanden. Inte minst har Catherine Burke, Ian Grosvenor och Martin Lawn i olika samarbeten bidragit till detta fält. Lawn och Grosvenor hävdar att materialitet är ett viktigt källmaterial i studiet av utbildningshistoria, samt att det har betydelse för skolor hur ting ges mening, hur de hänger samman och hur de används. Det går alltså inte att förstå skolor utan att förstå dess ting.⁵ Burke och Grosvenor har visat hur skolor genom sin utformning konstruerar en viss typ av fostran och lärande genom att organisera tiden och rummet.⁶ Grosvenor har utöver detta tillsammans med Lisa Rosén Rasmussen bidragit med perspektiv på samspelet mellan skolors materiella utformning och ekonomisk eller politisk styrning av utbildning. De menar att avsikten med skolutbildning och faktiska prioriteringar sammanförs och manifesteras på ett tydligt sätt i den materiella utformningen av skolor.⁷

Inom detta utbildningshistoriska fält har skolbänkar fått en del utrymme. Intresset för skolbänkar kan delas upp i två huvudlinjer. Den ena linjen innehåller Foucaultinspirerade studier som undersökt underliggande följder eller funktioner av klassrumsmöblering. Sonja Hnilica visar att skolbänkar inte bara fungerat som förment ändamålsenliga möbler i klassrum utan även varit en slags utbildningsapparat som på ett fysiskt sätt instruerat elever hur de ska utvecklas som människor.⁸ Joakim Landahl har bidragit med kunskaper om hur övergången från växelundervisning, i stora salar där elever satt i långbänkar, till klassundervisning där eleverna satt i par både påverkade hur ljudlig undervisningen och lärandet skulle vara, men också hur karaktären av lärarens övervakning och därmed disciplinering av eleverna utvecklades.⁹

Inom samma Foucaultinspirerade tradition har skolbänkar också lyfts fram som en del av strävan för hälsa och hygien i det moderna samhället. Michèle Hofmann har studerat läkarkårens inflytande över skolpraktiken i Schweiz runt förra sekelskiftet. Med utgångspunkt i en idé om en hälsosam normalitet strävade tidens medicinare enligt henne efter att via utformningen av skolans möbler och utrustning dels upprätthålla hälsa i skolan dels korrigera beteenden eller vanor som ansågs ohälsosamma.¹⁰ Pedro L. Moreno Martinez har presenterat hur inte bara läkarkåren, utan även bredare grupper inom det spanska samhället varit aktiva i att göra skolan till ett medel för folkhälsosträvanden. När det gäller utvecklingen av skolbänkar visar han att det var en kombination av hälso- och undervisningsargument som motiverade utformningen av den tvåsitsiga skolbänk som kom att etableras som normalbänken i det spanska skolväsendet under första hälften av 1900-talet.¹¹

5 Martin Lawn och Ian Grosvenor, *Materialities of Schooling: Design, Technology, Objects, Routines*, (Oxford: Symposium Books, 2005).

6 Catherine Burke och Ian Grosvenor, *School [Objekt-series]* (London: Reaktion, 2008).

7 Ian Grosvenor och Lisa Rosén Rasmussen, *Making Education: Material School Design and Educational Governance* (Cham: Springer, 2018).

8 Sonja Hnilica, *Disziplinierte Körper: Die Schulbank als Erziehungsapparat* (Wien: Selene, 2003).

9 Joakim Landahl, "The Eye of Power(-lessness): On the Emergence of the Panoptical and Synoptical Classroom," *History of Education (Tavistock)* 42, nr 6 (2013), 803–21; Joakim Landahl, "Ljudet av auktoritet: Den tysta skolans uppgång och fall," *Scandia* 77, nr 1 (2011), 11–35; Landahl (2019), 194–206.

10 Michèle Hofmann, "Ärztliche Macht und ihr Einfluss auf den Schulalltag in der Schweiz im ausgehenden 19. und beginnenden 20. Jahrhundert," *Paedagogica historica* 51, nr 1–2 (2015), 88–103.

11 Pedro L. Moreno Martinez, "The Hygienist Movement and the Modernization of Education in Spain," *Paedagogica historica* 42, nr 6 (2006), 793–815

Den andra linjen som satt sin prägel på forskningsintresset för skolbänkar följer ett mer sociomateriellt perspektiv och menar att skolbänkar eller andra ting i skolan behöver studeras som delar av sociala praktiker.¹² Martin Lawn och Ian Grosvenor uttrycker detta som att skolans materialitet aktiveras i de sociala, organisatoriska och kulturella sammanhang som ger tingen dess mening.¹³ Med detta angreppssätt har David Hamilton undersökt möjligheten att använda patent som en väg att hitta information om designen av skolbänkar i England.¹⁴ Frederik Herman har gått vidare från där Hamilton avslutade sin studie och studerat två faser i skolbänkars livscykel, designfasen och produktionsfasen. I studien visar han att innovation och produktion av skolbänkar formas i ett samspel mellan vad olika samhällsaktörer förväntar sig av skolans verksamhet och designers kreativa idéer. Kort sagt visar han att en designidé för skolbänkar behöver länka in i vad exempelvis lärare eller föräldrar förväntar sig att skolan ska göra för att den ska förverkligas i produktion.¹⁵

Det finns alltså redan viss utbildningshistorisk forskning som rör skolbänkar. Men ämnet är inte uttömt. För det första är det sparsamt med forskning som fokuserar på skolbänkens betydelse i relation till tankar om undervisning och lärande. För det andra finns det ingen forskning som rör utvecklingen av skolbänkar i det svenska skolväsendet över längre tid. Därför blir det meningsfullt att i denna artikel studera undervisningsideal som kommit till uttryck via statliga regleringar för skolbänkar som en del av hur skolbänkar givits mening och betydelse inom skolutbildningen.

Undervisningsideal

Undervisningsideal är ett centralt begrepp i denna artikel. Det används här som uttryck för normer för iscensättning av skolundervisning. Undervisningsideal kan teoretiskt knytas till begreppen *grammar of schooling*, *läroplanskod* och *undervisningssystem*. Med tanke på att undervisning skulle kunna iscensättas på många olika sätt har utbildningshistoriker diskuterat varför skolundervisning globalt och över tid burit på stora likheter. Med hjälp av begreppet *grammar of schooling* förstås likheter som en produkt av en historiskt konstruerad spårbundenhet där tidigare samhälleliga beslut eller vägval begränsar variationsmöjligheterna. Dessa vägval och beslut handlar bland annat om skolans ämnesindelning, den schemabundna skoldagen och om organiseringen av skolan i årskurser och klasser.¹⁶ Ett annat sätt att förstå begränsningar eller likheter inom skolundervisning hör samman med begreppet läroplanskod. Denna term ringar in en förståelse av skolans undervisning som politiskt

12 Fenwick och Sawchuk (2011); Inéz Dussel, "What Might a Material Turn to Educational Histories Add to the History of Education? Proof-eating the Pudding," i *Folds of Past, Present and Future: Reconfiguring Contemporary Histories of Education*, red. Sarah Van Ruyskensvelde et al. (Berlin: De Gruyter Oldenburg, 2021); Depaepe, Simon och Verstraete (2014)

13 Lawn och Grosvenor (2005), 8.

14 David Hamilton, "Patents: a Neglected Source in the History of Education," *History of Education (Tavistock)* 38, nr 2 (2009), 303–10.

15 Frederik Herman, "The School Desk: From Concept to Object," *History of Education (Tavistock)* 40, nr 1 (2011), 97–117.

16 Larry Cuban, "Reforming the Grammar of Schooling Again and Again," *American Journal of Education* 126, nr 4 (2020/08/01 2020), 665–71; Asunción Martínez Arbeláiz and José Miguel Correa Gorospe, "Can the Grammar of Schooling be Changed?" *Computers and Education* 53, nr 1 (2009), 51–56; David Tyack and William Tobin, "The 'Grammar' of Schooling: Why Has It Been So Hard to Change?" *American Educational Research Journal* 31, nr 3 (1994), 453–79.

störd. Läroplanskoden ska dock inte tolkas som att den utgör ett sätt för en entydig och självständig statsmakt att kontrollera skolan utan snarare som en förmedlare eller summering av samhällets politiska kompromisser. För att ett formellt fastslaget läroplansdokument ska fungera som rättesnöre för lärares arbete behöver dess utformning alltså anknyta till lärarnas, elevernas och övriga samhällets normer om skolundervisning.¹⁷ *Grammar of schooling* blir med detta som bakgrund ett begrepp som förklarar varför vissa iscensättningar av undervisning inte äger rum trots att de skulle kunna uppfattas som idealiska. Läroplanskod blir ett begrepp som pekar ut vilka undervisningsideal som samhället via politiken de facto försöker förverkliga.

Även om *grammar of schooling* som begrepp sätter fokus på förändringströghet bygger förståelsen av begreppet i denna artikel på att skolundervisning faktiskt förändras över tid. Marcelo Caruso ger exempel på sådana förändringar när han studerar framväxten av massutbildning under 1800-talet.¹⁸ Han menar att i det tidigmoderna Europa dominerade ett undervisningssystem som innebar att läraren undervisade varje elev individuellt inom gruppen, *collective individual instruction*. Denna form av undervisning kunde dels bedrivas i välbärgade hem där en lärare eller guvernant undervisade hushållets barn, men den kunde också bedrivas på organiserade skolor utanför hemmen där eleverna ägnade sig åt individuella självstudier under lärarens handledning. Vid 1800-talets inledning utsattes denna modell för kritik då den ansågs ineffektiv och dåligt anpassad för stora elevgrupper.

Två konkurrerande typer av undervisningsmodeller kom enligt Caruso att utmana *collective individual instruction*. Dessa kallar han för *the simultaneous system* och *the mutual system*. *The simultaneous system* gick ut på att läraren undervisade många elever samtidigt, läraren kunde vara föreläsare, leda diktamen eller högläsning. Tanken vara att eleverna skulle undervisas direkt av sin lärare och att läraren skulle leda elevernas arbete. Inom detta undervisningssystem var det viktigt att alla elever kunde se och höra sin lärare samtidigt. *The mutual system* innebar att läraren använde sig av äldre elever eller hjälplärare för att via dem undervisa elever i mindre grupper. Inom detta undervisningssystem hade eleverna begränsad direktkontakt med sin lärare. Andra elever var viktiga resurser i lektionsarbetet men läraren styrde genom olika kommandon och instruktioner vem som skulle göra vad. Caruso visar också hur olika blandformer av dessa system (*mixed system*) prövades. Det var dock varianter av *the mutual system* som tidigast kom att få stor spridning och som därmed gjorde att den tidigmoderna *grammar of schooling* ersattes med något nytt. Inte minst den så kallade växelundervisningen eller Lancasterskolorna var exempel på hur denna nya modell operationaliserades. Caruso menar att *the mutual system* erbjöd verktyg för att undervisa stora elevgrupper och att det var just detta som krävdes för att massutbildning skulle kunna förverkligas.

De undervisningssystem som Caruso skriver fram består enligt honom av två grundläggande aspekter av undervisning. Dels att undervisning är interaktion dels

17 Tomas Englund, *Medborgerlig läroplanskod: för folkskola, fortsättningsskola och grundskola 1918/19-?, Rapport / Högskolan för lärarutbildning i Stockholm, Institutionen för pedagogik, 1980:14, (Stockholm: Inst. för pedagogik, Högsk. för lärarutbildning, 1980); Tomas Englund, Perspektiv på svensk skolutveckling under 1900-talet utifrån skolreformerna 1918/19: Skolan som ideologisk statsapparat i den borgerliga demokratin, Rapport – Projektet 2165 – "läroplansteori", 16, (Mölndal: Pedagog. inst., 1981); Ulf P. Lundgren, Att organisera omvärlden: En introduktion till läroplansteori (Stockholm: Utbildningsförl. på uppdrag av Gymnasieutredningen, 1989).*

18 Marcelo Caruso, *Classroom Struggle: Organizing Elementary School Teaching in the 19th Century*, (Frankfurt am Main: Peter Lang Edition, 2015).

att den är organisation. Med begrepp hämtade ur didaktisk teori förstår jag detta som att de förhåller sig till didaktikens hur-frågor.¹⁹ Då menar jag att skillnaderna mellan exempelvis *the mutual system* och *the simultaneous system* består i vad de säger om hur undervisningen ska organiseras och hur undervisningens interaktion mellan lärare, elever och stoff bör bedrivas.

Undervisningsideal som begrepp relateras alltså här till de två komplementära perspektiven undervisningssystem och läroplanskod. Artikeln utgår ifrån att normer för iscensättning av skolundervisning (undervisningsideal) kan förväntas vara trögrörliga (*grammar of schooling*) men trots allt visa upp variation och förändring över tid. Dessa förändringar kan dels studeras som skiftningar i hur undervisning förväntas bedrivas (undervisningssystem) med också utifrån vad undervisningen syftar till eller hur det motiveras (läroplanskod). I denna studie undersöks undervisningsidealen ur undervisningssystemsperspektiv eftersom det är organisation och interaktion som främst synliggörs i design och möblering av skolbänkar.

Källmaterial och metod

Det huvudsakliga källmaterialet för artikeln är nationella regleringar från svenska statliga myndigheter angående skolbyggnader, klassrum eller skolmöbler. Sådana gavs ut första gången 1865.²⁰ Under hela perioden har det funnits en koppling mellan statens inspektion av skolor, förekomsten av statsbidrag till skolbyggnader och formuleringen av riktlinjer. Jag avslutar artikeln 1981, det år då statens bidrag till skolbyggnationer avskaffades. Efter det kom den statliga Skolöverstyrelsens (SÖ) uppföljning av skolan att fokusera på om utbildningens mål nåddes snarare än på hur verksamheten bedrevs. Detta innebar att SÖ slutade att ge ut råd för skolor, klassrum och möbler under 1980-talet.²¹

De olika regelutgåvorna utgjorde en blandning mellan föreskrifter och allmänna råd. De villkorade i vissa fall rätt till statsbidrag men de var inte så strikt styrande att de utgjorde villkor för att bedriva verksamhet på skolorna. Utbildningshistoriker har noterat att statliga styrdokument över tid kan ha varierande betydelse för skolors praktik. Detta har i sin tur inneburit att denna typ av dokument är ett material med begränsad relevans för att förstå skolors verksamhet i praktiken. I denna artikel betraktas myndigheternas dokument inte som ett uttryck för en suverän vilja från en enhetlig statsmakt, utan snarare som myndighetens strävan att

19 Werner Jank och Hilbert Meyer, "Nytan av kunskaper i didaktisk teori," i *Didaktik – Teori, reflektion och praktik*, red. Michael Uljens (Malmö: Studentlitteratur, 2007).

20 Följande riktlinjer studeras: *Normalritningar till folkskolebyggnader jemte beskrifning* (Stockholm: Kongliga Öfver-Intendents-Embetet, 1865); *Normalritningar till Folskolebyggnader jemte beskrifning*. (Stockholm: Kongliga Öfver-Intendents-Embetet, 1878); *Normalritningar till skolanläggningar för folkskolan jämte anvisningar och beskrifningar* (Göteborg: Kongliga Ecklesistikdepartementet, 1920); *Folkskolebyggnader: Anvisningar och bestämmelser angående byggnader för folkskoleväsendet*, (Stockholm: Kungliga Skolöverstyrelsen, 1944); *Skolbyggnader: Anvisningar och bestämmelser angående byggnadsföretag för skolväsendet*, (Stockholm: Kungliga skolöverstyrelsen, 1955); *Skolbyggnader: Anvisningar för planering av byggnadsföretag inom det allmänna skolväsendet*, (Stockholm: Kungliga skolstyrelsen, 1961); *Skolbyggnader – Anvisningar för planering av byggnadsföretag inom det allmänna skolväsendet* (Stockholm: Kungliga skolöverstyrelsen, 1969); *Skolhus: Informationsserie om planering och användning av skollokaler, utveckling och samråd* (Stockholm: Skolöverstyrelsen, 1971–1989).

21 "Skolbyggnadsplanering i framtiden," *Skolhus vår 1981*, (Skolöverstyrelsen 1981) 3–4.

medla mellan olika intressen och samtidigt skapa ett utrymme för myndigheten att utöva påverkan.²²

Artikeln utgår från en tematisk analys av de olika regelutgåvorna. En utgångspunkt är att skolan, trots sina variationer, inom undersökningsperioden kan studeras som en sammanhållen företeelse inom samhället. Detta innebär att jag ställer likartade frågor till källmaterialet under hela undersökningsperioden. De frågor som ställs till materialet handlar om i vilken omfattning och med vilken detaljnivå som skolbänkar och dess användning behandlas. Vidare undersöks i vilken mån som konkreta bänktyper och möbleringsexempel presenteras samt vilka värderingar som uttrycks kring dessa. Kopplat till detta studeras också huruvida regelutgåvorna argumenterar för eller emot olika bänktyper eller möbleringsexempel. Regelutgåvorna har grupperats kronologiskt. En sådan gruppering kan aldrig betraktas som självklar men grundar sig i detta fall på en övergripande tolkning av dem i relation till vilka undervisningssystem som karaktäriserar dem.

Materialet skiftar karaktär under perioden, regelutgåvorna fram till 1920 är detaljerade och rikt illustrerade. Råd och regler för skolbänkar framträder tydligt på ett sätt där även explicita argument för konstruktion, materialval och möblering kan analyseras. För regelutgåvorna från 1960-talet och framåt gäller i princip samma sak. Detaljnivån för enskilda skolbänkar är lägre men regelutgåvorna visar i både bild och text hur klassrum skulle möbleras, med vilken typ av bänkar och i texterna ges skäl för varför klassrummen skulle möbleras på dessa sätt. Reglerna som gavs ut efter 1920 och före 1960 är av en annan karaktär. Bilderna är färre, mindre detaljerade och texterna är kortare. För att förstå mer om skolbänkar under denna tidsperiod har jag vänt mig till lärartidningar för att se hur skolbänkar presenterades där. Jag har valt att göra stickprov i var tredje årgång av *Svensk Lärartidning* under perioden. Det var den lärartidning som hade störst spridning i landet under tiden och den riktade sig mot lärare i folkskolan. Stickproven har jag genomfört på så vis att jag först läst igenom registret med rubriker för varje årgång. I rubrikerna har jag letat efter ord som anknyter till skolbänkar, skolmöbler eller klassrumsmöblering. När sådana rubriker har funnits har jag läst artiklarna. Texter som berört skolbänkar har jag sedan sparat för vidare analys. Den andra delen av stickprovet har jag utformat så att jag bläddrat igenom första numret från varje månad av respektive årgång för att hitta skolbänksannonser. I texterna och annonserna har jag sökt efter huruvida konkreta bänktyper presenterades och i förekommande fall vilka värderingar som uttrycktes i anslutning till dem. Jag har också sökt efter om texterna eller annonserna argumenterade för eller emot olika bänktyper eller möbleringsexempel.

22 Westberg m.fl. ger en grundlig historik kring utbildningshistorisk forskning i relation till styrdokument för skolväsendet i Johannes Westberg, Lukas Boser och Ingrid Brühwiler, *School Acts and the Rise of Mass Schooling: Education Policy in the Long Nineteenth Century* (Cham: Palgrave Macmillan, 2019). Se även Linda Rönnberg, "Reinstating National School Inspections in Sweden – The Return of the State," *Nordic Studies in Education* 32, nr 2 (2012), 70–80. Där ges en bra bakgrund till styrning av svenskt skolväsende. Bo Rothstein beskriver Skolöverstyrelsen under 1900-talet som en reformbyråkrati: Bo Rothstein, "Från reformbyråkratier till ideologiska statsapparater," *Nytt norsk tidskrift* 21, nr 3–4 (2004), 295–305.

Bänkar för lärarens omedelbara undervisning 1865–1919

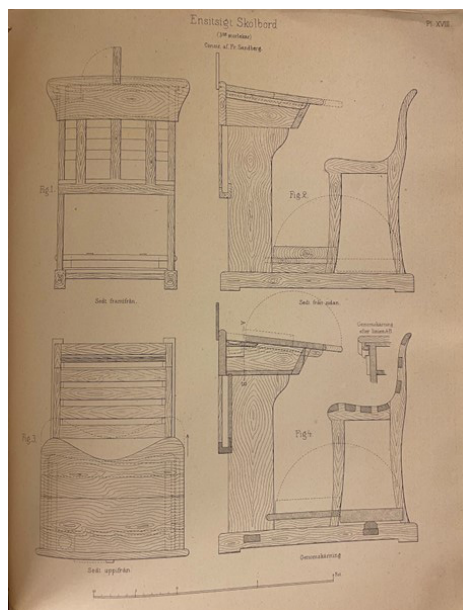

Bild 2. Ritning för ensitsig skolbänk ur normalritningarna från 1878. Notera den rörliga bordsskivan. *Normalritningar till folkskolebyggnader jemte beskrifning* (1878), bilaga PI XVIII.

De första Normalritningarna för folkskolan som gavs ut 1865 (nedan NR 1865) kom till i en tid då den svenska folkskolan var under stark expansion samtidigt som den uppfattades lida stora brister. Lärarkårens utbildningsnivå var låg, även om undantag fanns. Skollokalernas materiella standard var ofta ytterst bristfällig för att inte säga ohälsosam för elever och lärare. Som en reaktion på dessa brister och som en följd av aktivt opinionsarbete från folkskollärare och vissa riksdagsledamöter togs flera olika statliga initiativ för att driva på förbättringar av folkskolan under 1860-talet. Inte minst etableringen av den statliga Skolinspektionen var betydelsefull i detta sammanhang.²³ En del av de upplevda bristerna inom folkskolan handlade om kritik mot växelundervisningen, eller *the mutual system*, som var idealet inom den tidigaste delen av folkskolans svenska historia.²⁴

Ambitionen om att etablera en nationell standard för folkskolan märktes tydligt när NR 1865 behandlade skolbänkar. Fyra typer av skolbänkar presenterades: långbänkar, långbord med stol, tvåsitsig skolbänk och ensitsig skolbänk. Den första typen, långbänken, beskrevs egentligen inte på något detaljerat sätt men i normalritningen avråddes från att använda denna typ. Genom argumenten mot att använda dessa bänkar förstår man hur de såg ut. Man förstår också att långbänken fram till dess uppfattades som den normala typen av skolbänk. Långbänken innebar att flera

23 Åke Isling, *Kampen för och mot en demokratisk skola: 1 Samhällsstruktur och skolorganisation*, (Stockholm: Sober 1980), 127–29; Gunnar Richardson, *Svensk utbildningshistoria: Skola och samhälle förr och nu* (Lund: Studentlitteratur, 2010), 56.

24 Åke Isling, "Arbetsformer och arbetssätt," i *Ett folk börjar i skolan. Folkskolan 150 år 1842–1992*, red. Gunnar Richardson (Uddevalla: Allmänna Förlaget, 1992), 114–16.

elever satt i bredd, vända mot läraren vid ett långt bord på en och samma bänk utan ryggstöd.

Flera skäl till att avråda från långbänkarna framfördes 1865. För det första skrev normalritningarna fram att läraren skulle kunna röra sig i klassrummet till varje elev. Det var inte möjligt med långbänksmodellen. För det andra beskrevs dessa leda till störningar eftersom det var svårt för enskilda elever att ta sig i och ur bänken utan att andra också måste resa på sig. Vidare innebar långbänkslösningen enligt normalritningarna att det fanns risk för trängsel då det alltid kunde tänkas att ytterligare en elev skulle kunna få plats vid en bänk. Slutligen ansågs dessa bänkar vara alltför obekväma, bland annat för att de saknade ryggstöd. Detta sågs som ett bekymmer eftersom "Genom obeväma sittplatser beröfvas barnen lätteligen all lust till uppmärksamhet, och lärandet, i sig sjelft nog tungt, blir en odräglig börda."²⁵ Långbänkarna berördes ytterst sparsamt i normalritningarna från 1878 (nedan NR 1878) och där bedömdes de som "ödugliga och förkastliga."²⁶

Långbänkarna var alltså inte att rekommendera enligt NR 1865. Där presenterades dock ett alternativ som innebar att långborden behölls men att sittbänken byttes ut mot stolar med ryggstöd. I NR 1865 beskrevs detta som att stolarna skulle skruvas fast i golvet och att läraren skulle kunna röra sig bakom stolarna mellan varje bänkrad och på så sätt kunna nå varje enskild elev. Där lyftes denna lösning fram som en av tre möjliga klassrumsmöbleringar. Trots detta fanns tydligt negativa åsikter om denna modell. De ansågs vara dåliga för disciplinen i klassrummen eftersom elever satt så nära alldeles bredvid varandra. Möjligheten att använda långbord med stol tonades ned i NR 1878. Där uttrycktes i och för sig att långa bord kunde användas men inte som en rekommendation utan endast för att i sammanhanget understryka att det i sådana fall måste vara med stolar som hade ryggstöd och med utrymme för genomgång mellan bänkraderna.

De två typer av skolbänkar som däremot rekommenderades i NR 1878 presenterades redan i utgåvan från 1865. Det handlade om de en- eller tvåsitsiga skolbänkarna. Båda dessa skolbänkstyper var en enda möbel där stol och bord satt ihop med ett gemensamt underrede. Oavsett en- eller tvåsitsig modell beskrevs grundutförandet på liknande sätt: ett bord med lock och förvaringslåda, sluttande bordskiva och stol med skålad sits. I NR 1878 fanns det utöver detta flera krav som syftade till att göra bänken till en bekväm arbetsplats, exempelvis att bänklöcket skulle gå att justera framåt och bakåt av eleven själv, se bild 2. I dokumenten beskrevs också hur bänkarna skulle byggas för att passa elever i olika storlekar eller åldrar.

Både normalritningarna från 1865 och från 1878 gav stor uppmärksamhet åt klassrummens utformning i allmänhet och skolbänkarna i synnerhet. NR 1865 handlade till två tredjedelar (17 sidor) om klassrum. Själva bänkarna och deras utformning upptog tre av dessa sidor. I dessa ritningar gavs inga tydliga begränsningar för hur många elever som skulle rymmas i ett klassrum, de konkreta ritningsplanschererna visar exempel på utformning av klassrum för mellan 30–150 barn. Däremot gav ritningarna tydliga riktlinjer för att varje elev skulle ha en egen bänklats och hur stort utrymme en sådan bänkmöbel fick ta. 1865 gavs också tydliga instruktioner om att bänkarna skulle anpassas efter elevernas storlek och ålder. Varje skola skulle

25 *Normalritningar till folkskolebyggnader jemte beskrifning* (1865), 7.

26 *Normalritningar till folkskolebyggnader jemte beskrifning* (1878), 9.

ha bord i åtminstone två till tre storlekar. I klassrummet skulle de färre barnen placeras längst fram och de större barnen längre bak. Motivet till detta var att alla skulle kunna se läraren och det som läraren visade framme vid podiet. I NR 1865 framgick också att fönster skulle placeras så att eleverna alltid fick dagsljuset från vänster eller åtminstone inte framifrån eller från höger. Denna riktlinje handlade om att eleverna blev bländade ifall fönstren satt fram i klassrummet och att det för högerhänta elever uppstod skuggor när de skrev om ljuset kom in från höger. Vänsterhänthet var inget som skolan skulle ta hänsyn till utan snarare motverka.²⁷ Frågan om ljusinsläppet förstärkte normalritningarnas möbleringsinstruktioner. Det fanns endast en tänkbar sittriktning. Eleverna skulle sitta riktade framåt i klassrummet vända mot läraren. I NR 1865 uttrycktes detta mycket bestämt.

I en folkskola får barnen icke placeras, vare sig omkring ett bord eller omkring läraren, amphiteatraliskt, såsom uti ett auditorium, eller på något annat sätt så, att de vända ansiktena emot hvarandra, hvarigenom de skulle frestas att sysselsätta sig med hvarandra; utan böra platserna uppställas rärlinigt i rader och riktas alla åt ett håll.²⁸

Möblering med en och samma sittriktning var en självklarhet även i NR 1878. Där går det inte hitta något uttryckligt förbud mot andra möbleringar som i citatet ovan men instruktionerna var entydiga. Alla ritningsexempel visade bänkar placerade vända framåt mot läraren och riktlinjerna kring ljusinsläpp följde samma princip som tidigare. Ljuset skulle falla in från vänster för eleverna. Högerhänthet som norm var alltså ett grundvillkor för klassrumsmöbleringen.

1878 års normalritningar ägnade sju av sjutton textsidor åt klassrummen. Själva skolbänkarna behandlades över två sidor text och därutöver med detaljerade konstruktionsritningar av en- respektive tvåsitsiga skolbänkar. Någon fast gräns för antal elever per klassrum nämndes inte 1878 men de stora variationerna från 1865 var borta. På ritningsplanschererna 1878 föreslogs möblering för 30 barn i småskolan och 48 i folkskolan. För en stads-folkskola föreslogs flera klassrum med 40 elever i varje. Det verkar också som att möbleringen skulle vara något luftigare enligt NR 1878 än NR 1865. I den äldre normalritningen bedömdes skolbänkarna ta från 7,15–8,91 kvadratfot per bänk (beroende på bänktyp), men i de nyare beräknades de uppta 8,23–11 kvadratfot per bänk.²⁹

Instruktionerna kring bänkarnas utformning var detaljerade i både NR 1865 och 1878. I båda dessa utgåvor fanns material- och färgsättningsförslag, anvisningar om vinkeln på bordsskivan, måttenheter för utformande av en god sittställning och principiella råd angående utformning av detaljer (bänklåda, stolsits, pennförvaring). Som redan nämnts fanns det dessutom konstruktionsritningar för skolbänkar i NR

27 Läs om vänsterhet i skolan hos Thomas Wahl, "Kroppshållning som fakta" i Mats Börjesson och Eva Palmblad, *Problembarnets århundrade: Normalitet, expertis och visionen om framsteg* (Lund: Studentlitteratur, 2003), 142; och hos Eva Hjärne och Roger Säljö, *Att platsa i en skola för alla: Elevhälsa och förhandling om normalitet i den svenska skolan* (Stockholm: Norstedts akademiska förlag, 2008), 55.

28 *Normalritningar till folkskolebyggnader jemte beskrifning* (1865), 7.

29 En kvadratfot är enligt Waldetoft och Jansson 0,08815 kvadratmeter. Bänkplatserna tänktes alltså uppta från drygt en halv till strax under en kvadratmeter. Sam Owen Jansson och Dan Waldetoft, *Måttordboken*, 2., rev. och utök. uppl. utarbetad av Dan Waldetoft red. (Stockholm: Nordiska museet, 1995), 149.

1878, det fanns dock inte i utgåvan 1865. En annan sak som tillkom 1878 och som inte fanns med i NR 1865 var att utformningen av bänkarna motiverades med hälsoargument. I NR 1878 hävdades att ”Genom obekväma skolbord lida barnen skada till helsan...”³⁰ och att ”det för barnen är icke blott plågsamt utan ock för helsan vådligt att hela timmar sitta upprätt...”³¹.

Den sammantagna bilden från NR 1865 och NR 1878 är att de utgick från ett undervisningsideal som var mycket lärarcentrerat. Klassrummen skulle möbleras så att läraren kunde röra sig runt till alla elever och så att alla elever alltid var vända mot läraren när den talade eller visade något längst fram i klassrummet. Eleverna själva skulle dock sitta i sina bänkar under lektionstiden och vara fokuserade på antingen sitt eget arbete eller på lärarens föredragningar. Därför var det viktigt att bänkarna var bekväma. När det i NR 1878 noterades att det kunde vara ohälsosamt för elever att sitta länge i en dålig bänk så var lösningen inte att rekommendera fler raster eller mer varierade arbetssätt. Lösningen var att göra bänkarna anpassade för att sitta länge i.

Det lärarcentrerade undervisningsideal som framträdde i normalritningarna bar stora likheter med *the simultaneous system*. Läraren skulle själv leda hela klassens arbete och klassrummet skulle möbleras så att alla elever kunde se och höra läraren. Betoningen av att läraren skulle kunna röra sig runt till varje elev visar på att idealet hade inslag som liknade *the collective individual system* som ju innebar att läraren skulle undervisa var och en individuellt inom en grupp. Det verkar dock inte som att förväntningarna på lärarens individuella interaktion med varje elev syftade till djupgående handledning utan snarare som att läraren skulle ha möjlighet att kontrollera elevernas enskilda arbete som ett komplement till instruktioner och förklaringar i helklass. Det framstår också som att en viktig bakomliggande anledning till denna sorts möblering handlade om att upprätthålla ordning och arbetsro. Eleverna skulle förhindras att interagera med varandra och om så krävdes genom att läraren rent fysiskt ställde sig i vägen.

De statliga ambitionerna att sätta en gemensam standard för folkskolorna i Sverige hade således materiella implikationer. Skolor skulle byggas på ändamålsenliga sätt och inredas med väl fungerande möbler. Dessa materiella instruktioner var tydligt kopplade till hur undervisning ansågs bedrivas på bästa sätt. Tidens övergång från växelundervisning till lärarens omedelbara undervisning slog därmed tydligt igenom i instruktionerna.

Bänkar för förmedlingspedagogik eller självverksamhet 1920–1960

Under 1900-talets första årtionden fanns en betydelsefull opinion för att stärka folkskolans ställning som bottenkola för alla barn i skolväsendet. Den politiska vänstern, som vid denna tid bestod av liberaler och socialdemokrater, allierade sig med folkskolärarkollektivet i denna sträva. Bättre läroböcker, färre elever per klass, ökad heltidsläsning, bättre lärarutbildning och förstärkt skolinspektion är några förändringar som drevs igenom under denna tid. Mest betydelsefullt är förmodligen folkskolans nya undervisningsplan som beslutades 1919. Den kom att ligga fast ända till 1962 och innebar ett tydliggörande av folkskolans roll som en institution

30 *Normalritningar till folkskolebyggnader jemte beskrifning* (1878), 8

31 *Ibid.*

för ett brett lärandeuppdrag. Om tidigare undervisningsplaner fokuserat på vilka kunskaper som ansetts nödvändiga för att fostra moraliska undersåtar i det svenska riket kom UPL 19 att bredda och fördjupa folkskolans lärandeuppdrag så att eleverna skulle bli kompetenta medborgare.³²

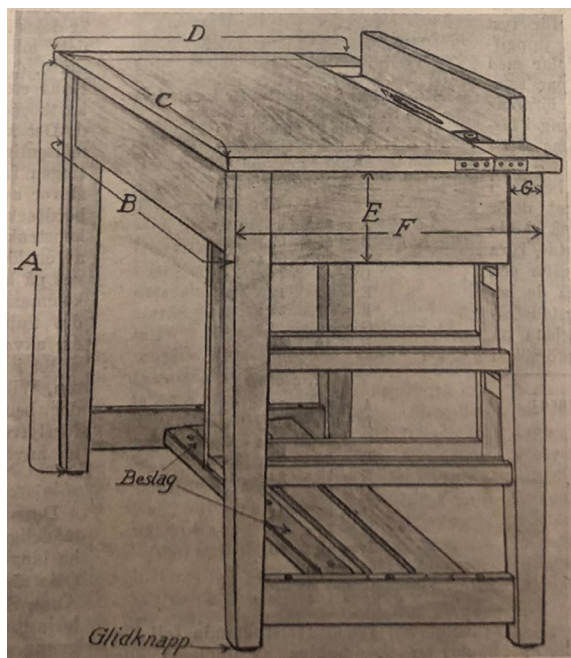

Bild 3. L.G. Sjöbloms skolbord med separat stol och bord. Källa: Bord och stol i stället för skolbänk, *Svensk Läraretidning* (1930) nr 17, s.289f.

Redan under 1900-talets första år började den så kallade arbetsskolepedagogiken spridas i Sverige, bland annat genom 1906 års folkundervisningskommitté. Det var en pedagogisk idé som handlade om att eleverna skulle lära sig genom sitt eget arbete och att detta arbete kunde ske i varierade former. Sådana tankar präglade också UPL 19.³³ Från 1930-talet kompletterades denna pedagogik med en utvecklad idé om lärande som en social verksamhet. Denna så kallade reformpedagogik väckte stort intresse bland svenska folkskollärare och kom att påverka såväl skolpraktik som nationell skolpolitik.³⁴

De normalritningar som gavs ut 1920 (nedan NR 1920) liknar de som gavs ut 1865 och 1878, men de var mer ambitiösa och omfattande. Detta gäller också deras behandling av skolbänkar. Med sina 45 sidor text i foliantformat, 19 sidor beskrivningar till ritningsplanscher, 25 olika ritningar av skolanläggningar och därtill tio sidor med ritningar av olika skolinventarier var NR 1920 ett omfattande verk. Klassrummen ägnades en lägre andel av textomfånget jämfört med tidigare normalritningar (tre sidor) men med tanke på det fick skolbänkarna proportionellt stor uppmärksamhet, 2,5 sidor utöver den text

³² Richardson (2010), 105–11.

³³ Isling (1992), 124–26.

³⁴ *Ibid.*, 325.

som behandlade själva klassrummen. Instruktionerna för bänkarnas utformning tog sin utgångspunkt i att varje elev skulle ha en egen bänk och att den skulle vara anpassad efter elevens kropp. Normalritningarna formulerade fyra olika standardstorlekar för bänkar som skulle finnas på varje skola. Dessa standardstorlekar hade tagits fram genom mätningar av 20 000 barn i olika åldrar inom Stockholms skoldistrikt. I NR 1920 hänvisades inte till hälsofrågor på samma uttryckliga sätt som i NR 1878, men resonemangen kring behovet av bekväma bänkar och hur de skulle anpassas till barnens kroppar vittnar om ett underliggande intresse i samma riktning.

Utöver anvisningar om olika bänkstorlekar innehöll NR 1920 instruktioner om ytbehandling, färgsättning och materialval, om utformning av golvplatta, om stolsitsens skålning och rundning, om bordsskivans höjd, vinkel och storlek men också kring fler detaljer. Som bilaga fanns även en konstruktionsritning för ensitsig skolbänk. Den skilde sig något från ritningen i NR 1878, främst genom att den innehöll färre rörliga delar. Detta kommenterades också i texten där det framgick att olika rörliga delar kan vara bra men att sådana bänkar blev för dyra och att de rörliga delarna lätt började krångla eller bullra. En instruktion som uttrycktes tydligt i NR 1920 precis som tidigare var att klassrumsfönstren skulle sitta till vänster från elevernas sittriktning. Återigen ett tecken på att klassrummen möblerades utifrån vad som skulle passa högerhänta elever bäst. Den som läste NR 1920 behövde inte på något sätt tveka om hur klassrummen skulle vara möblerade: bänkar i rader vända framåt mot läraren.

1920 rekommenderade endast ensitsiga bänkar. Redan i dokumentet från 1865 lyftes de ensitsiga fram som de bästa. Skälen för detta handlade om att eleverna riskerade att störa varandra om de satt så nära som de gjorde i en tvåsitsig bänk. I NR 1878 gjordes ingen gradering mellan en- och tvåsitsiga bänkar men 1920 lyftes de ensitsiga bänkarna fram som det enda alternativet. Detta motiverades med praktiska argument om att det var den enklaste bänkkonstruktionen, att det förenklade ordning och reda i klassrummet, att det underlättade städningen men också att det gynnade varje elevs personliga utveckling.

Lärjungen behöver för utvecklandet av sin individualitet råda över sin arbetsplats i skolan utan att störas av annan lärjunge. Behovet härav framträder i synnerhet vid övningar, som avse utvecklandet av barnets förmåga av självkontroll.³⁵

Citatet säger en hel del om synen på elever i svenska folkskolor vid denna tid. Dels visar det på en viss form av individfostran. Det sätt som skolbänken utformades på var av hänsyn till vad varje elev ansågs behöva. Dels visar citatet att eleverna i och för sig skulle utvecklas som personer i skolan, men att deras personligheter inte var välkomna resurser i klassrummet. Där var eleverna ett potentiellt störningsmoment gentemot varandra. I undervisningen var det läraren som skulle förmedla kunskaper till eleverna vilka i sin tur skulle lyssna och lära i enlighet med lärarens instruktioner, men egentligen inte bidra med något.

Ensitsiga bänkar i rätta rader var lämplig möblering för denna förmedlingspedagogik men passade sämre med tidens reformpedagogiska utveckling. Med bakgrund i detta blir det begripligt att en ny typ av skolbänk (skolbordet) kom att introduceras. Detta skedde dock inte av myndigheterna utan genom lärarinitiativ och privata tillverkare. I

35 *Normalritningar till skolanläggningar för folkskolan jämte anvisningar och beskrivningar* (1920), 44.

en stor artikel i *Svensk Läraretidning* från 1930 presenterade den reforminriktade skoldebattören och folkskolläraren L.G. Sjöholm en skolbordstyp som använts vid skribentens skola i några år, se bild 3. Det var ett bord med lös stol och slät bordsskiva. Sjöholm presenterade för- och nackdelar med de lösa borden. Nackdelarna menade han handlade om ordningsfrågor, men hävdade att ordningen i ett välfungerande klassrum inte var beroende av strikt möblering. Fördelarna handlade om hur lösa bord, med släta bordsskivor och lösa stolar möjliggjorde olika former av aktivt elevsamarbete. I artikeln beskrevs hur klassrum kunde möbleras beroende på arbetssätt. Ibland kunde bord styras samman till en större samarbetsyta, ibland kunde bord ställas i grupper så att eleverna kunde se varandra och kommunicera, ytterligare ibland kunde borden skjutas åt sidan för att ställa stolar i en intim gemensam ring i klassrummets mitt.³⁶

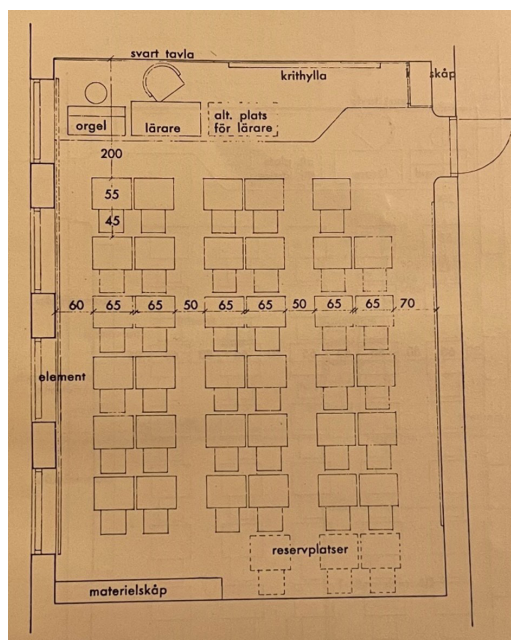

Bild 4. Planritning för klassrum från 1944. Klassrummets storlek beräknades utifrån hur stort utrymme skolbänkarna tog när de möblerades i dubbla rader. *Folkskolebyggnader* (1944), bilaga 2a.

Här kan inte sägas hurvida L.G. Sjöholm var den första att introducera denna nya typ av skolbord, men hans artikel ser ut att ha skrivits i början av något som skulle bli en trend. Två år efter artikeln syntes den första annonsen för serietillverkade skolbord i *Svensk Läraretidning*. De lanserades då som en nyhet från Tranås snickerifabrik. Den typen av annonser blev därefter alltmer återkommande.³⁷ Skolborden blev alltså ett al-ternativ till ensitsiga skolbänkar. Här är det viktigt att notera att denna utveckling sked-de samtidigt som de statliga riktlinjerna från 1920 gällde. Det kom de att göra fram till 1944, men det verkar som att det inte var något hinder för denna utveckling.

36 L.G. Sjöholm, "Bord och stol i stället för skolbänk," *Svensk Läraretidning*, nr 17 (1930), 389–90.

37 "Nytt! Tranåsbordet," *Svensk Läraretidning*, nr 26 (1932), 591.

Normalritningarna 1865, 1878 och 1920 gav tydliga instruktioner angående skolbänkarna. De rekommenderade modeller, redovisade olika mått för bänkars utformning, gav råd om val av träslag om ytbehandling och om färgsättning. Detta kom att ändras 1944 i och med Skolöverstyrelsens nya anvisningar och bestämmelser angående folkskolebyggnader (nedan FB 1944). Där förekom nästan ingen information om hur en skolbänk skulle se ut. Den mest uttryckliga informationen om skolbänkar gavs via text om hur klassrum skulle utformas samt genom möbleringsexempel av klassrum som presenterades i bilagor. Av dessa texter och bilagor framgick att skolbänkar var en självklar möblering i varje klassrum, att klassrummen måste utformas så att de skulle rymma tillräckligt många skolbänkar och att skolbänkarna kunde möbleras antingen i enkla eller i dubbla rader.

Bestämmelserna från 1944 som gavs ut under krigsårens besparingstider, var en ganska nedtonad skrift om man jämför med de tidigare normalritningarna. Utgåvan var tryckt som ett inbundet häfte i ett format som ungefär motsvarande ett A5-blad. Texten löpte över 19 sidor och kompletterades med 34 sidor bilagor. En av dessa textsidor berörde klassrummens utformning och två bilagor visade exempel på hur klassrum kunde möbleras (Se bild 4). Trots den översiktliga karaktären i FB 1944 var den detaljerad rörande vissa andra inventarier än skolbänkar. Där fanns noggranna anvisningar för lokaler och inredning till träslöjdsundervisning, undervisning i hushållsgöromål och gymnastik. Dessa skillnader i detaljeringsgrad synliggör att de statliga riktlinjerna hade blivit alltmer kopplade till vad som var grund för statsbidrag. I NR 1920 nämndes möjligheten till statsbidrag inte alls men i FB 1944 var det något som behandlades i detalj i ett av skriftens inledande avsnitt. Det som faktiskt uttrycktes om skolbänkar i FB 1944 handlade om att de blev en grundläggande variabel för att räkna ut hur stort ett klassrum behövde vara. Ett klassrum skulle rymma 25 till 35 elever. Oavsett elevantal skulle klassrum vara mellan 6,35–6,5 meter breda. Ett klassrum för 35 elever behövde därför göras längre än ett för 25 elever. Den första salen skulle vara 9 meter lång och den senare 7 meter.

Med tanke på att den ensitsiga skolbänken hade utmanats av en ny modell sedan de senaste nationella riktlinjerna hade getts ut är det noterbart att FB 1944 inte gav några anvisningar om bänkarnas utformning. Riktlinjerna förhöll sig inte på något sätt till för- eller nackdelar med olika sorters bänkmodeller. Eftersom klassrummen skulle utformas för att rymma ett bestämt antal bänkar med en viss möblering tog riktlinjerna ingen hänsyn till arbetssätt med alternativa grupperingar av bänkarna. Klassrummen skulle anpassas för att eleverna skulle sitta i rader vända fram mot läraren. Detta underströks ytterligare av att riktlinjerna höll fast vid att klassrummens fönster skulle vara placerade så att eleverna fick dagsljuset från vänster. Staten förmedlade ingen tanke om att undervisningen skulle bedrivas i varierade former, för elever med olika behov eller att eleverna skulle samarbeta med varandra i klassrummen. Huvudinriktningen vara att alla skulle kunna se och höra läraren och att läraren var centrum i klassrumsarbetet.

1955 gav Skolöverstyrelsen ut ”Skolbyggnader – anvisningar och bestämmelser angående byggnadsföretag för skolväsendet” (SB 1955). Detta var en skrift i samma format som FB 1944 även om den hade fler sidor text (44 sidor) och färre sidor bilagor (7 sidor). Skriften präglades av enhetsskoleförsöken som genomfördes under 1950-talet. Tanken var att sammanföra realskolan och folkskolan till en och

samma skolform.³⁸ Riktlinjerna från 1955 gav ännu mindre uppmärksamhet åt skolbänkar än FB 1944. Knappt 1 sida i texten ägnades åt klassrummens utformning och i de sammanhangen nämndes skolbänkar endast i två fall, dels när golvytan per elevplats och utrymme mellan borden beräknades dels när fönstrens placering i förhållande till elevernas sittriktning beskrevs. Klassrummen skulle även 1955 vara anpassade för högerhänta. Underförstått innehöll dock SB 1955 riktlinjer som in-
nebar att skolbänken endast blev självklar i vissa salar.

Enligt de preliminära timplanerna för den 9-åriga enhetsskolan kommer en stor del av undervisningen på högstadiet äga rum i speciallokaler, vilket medför ett mindre effektivt utnyttjande av klassrummen. Det förefaller därför sannolikt, att en övergång till ämnesrumsskola eller ett system med ämnesrum och delade klassrum kan komma i fråga.³⁹

Citatet beskriver den nyordning som uppstod när realskolans ämnesundervisning skulle kombineras med folkskolans klassundervisning. I de yngre åldrarna behölls klassundervisningen men från årskurs sju bedömdes ämnesundervisningen bli den mest ändamålsenliga modellen. Detta medförde att SB 1955 innehöll kortfattade instruktioner för utformningen av såväl klass- som ämnesrum. Skolbänkarna nämndes som inredning för klassrummen men inte för ämnesrummen. För dessa salar uttrycktes i och för sig ytterst lite om hur de skulle möbleras, men eftersom poängen med dem var att eleverna skulle gå till olika ämnesrum beroende på lektion så försvann nyttan med att utforma borden så att eleverna kunde förvara böcker och annat material där. På så sätt kom skolbänken i SB 1955 bli en möbel som förknippades med de första sex skolåren och inte med högstadiet.

Förmedlingspedagogik, eller *the simultaneous system*, med läraren som klassrummets självklara centrum bestod som ett dominerande undervisningsideal under denna tid. För själva utformningen av skolbänkar kan dock ett annat ideal anas. Bänkarna med släta skivor och lösa stolar ersatte den ensitsiga skolbänken och dessa nya bänkar tänktes, i linje med reformpedagogiska tankar, kunna användas för samverkan mellan eleverna. Detta undervisningsideal hade likheter med *the mutual system* på så sätt att eleverna förväntades kunna vara resurser för sina klasskamrater genom att lära av och med varandras hjälp. På så vis fanns en potentiell spänning mellan konkurrerande undervisningsideal i den materiella utformningen av tidens klassrum. Skolöverstyrelsens bestämmelser tog inte uttalad ställning i denna fråga, men genom de vägval som bestämmelserna de facto förmedlade var det *the simultaneous system* som fick utgöra norm för hur undervisning skulle bedrivas. Klassrummens utformning begränsade variationsmöjligheterna som tidens bänkar hade kunnat ge utrymme för.

Bänkar för klassen, gruppen eller individen 1961–1981

1962 fattade riksdagen ett beslut som innebar att det gamla parallellskolesystemet med folkskola och realskola ersattes av en sammanhållen grundskola för hela landet. Detta beslut hade föregåtts av omfattande utredningsarbete med start på 1940-talet och en försöksverksamhet i ett större antal kommuner under 1950-talet. Inför 1962 års skolbes-

38 Sixten Marklund, "Från parallellskolesystem till enhetsskola," i *Ett folk börjar i skolan – Folkskolan 150 år 1842–1992*, red. Gunnar Richardson (Uddevalla: Allmänna förlaget, 1992), 223–26.

39 *Skolbyggnader. Anvisningar och bestämmelser angående byggnadsföretag för skolväsendet* (1955), 23.

lut handlade den politiska oenigheten därför inte om ifall skolväsendet skulle reformeras eller ej utan mer om specifika detaljer kring utformningen av grundskolan. Bland såväl lärare som beslutsfattare fanns en oro för att den sammanhållna grundskolan inte skulle klara av att å ena sidan ge lika goda kunskapsresultat hos eleverna som den tidigare realskolan och å andra sidan klara av att utbilda hela bredden av elever med avsikt på social bakgrund, studievana och begåvning. Oavsett denna oro innebar förändringarna av skolväsendet att grundskolan behövde bli större, rent kapacitetsmässigt, än vad folkskolan i kombination med realskolan tidigare varit. Den nya skolformen innebar att barn och ungdomar i genomsnitt skulle gå fler år i skolan, samtidigt var barnkullarna som skulle passera skolan i början av 1960-talet stora.⁴⁰

Under 1970-talet kom regelstyrningen för skolan att bli alltmer ifrågasatt. Den så kallade SIA-utredningen om skolans inre arbete efterlyste möjligheter för större lokal anpassning av skolor och undervisning. Kritiken mot regelstyrningen medförde en decentralisering av styrningen över skolväsendet där kommunerna fick åta sig ett större ansvar för driften av skolorna och där statsbidrag i allt högre grad blev generella och kunde användas olika beroende på lokala behov.⁴¹ 1981 avskaffades statsbidraget för skolbyggnationer. Skolöverstyrelsens uppföljning av skolan kom därmed alltmer att fokusera på om utbildningens mål nåddes snarare än på hur verksamheten bedrevs. Detta innebar att SÖ:s råd för skolor, klassrum och möbler slutade ges ut under 1980-talet.⁴²

Förändringstakten och mängden av statliga riktlinjer för skolbyggnader, klassrum och inredning var stor under 1960- och 1970-talen jämfört med tidigare årtionden. 1961 gav Skolöverstyrelsen ut ”Skolbyggnader – Anvisningar för planering av byggnadsföretag inom det allmänna skolväsendet” (nedan SB 1961). Det var riktlinjer publicerade som tryckta A4 som omfattade 72 sidor text. Denna utgåva uppdaterades i två omgångar (1964 och 1965) men 1969 genomfördes en revidering som innebar en helt ny utgåva (nedan SB 1969). SB 1969 bestod av 112 sidor text samt en egen pärm med bilagor i sju olika kategorier. Från 1971 gav Skolöverstyrelsen ut tidningen *Skolhus*. Det var en informationsserie om planering och användning av skollokaler. Även om utgåvorna kunde innehålla information om befintliga riktlinjer så låg fokus på förändringar. Det rörde dels förändringar i form av nya regler dels förändringar på tillämpning av befintliga regler vid ny- eller ombyggnation av skolor. Ett återkommande tema i *Skolhus* var att använda gamla lokaler för den nya skolan. Den sista publikation som kan liknas vid sammanhållna riktlinjer för skolbyggnader var *Skolhushandboken* som gavs ut av Skolöverstyrelsen 1979. *Skolhushandboken* var dock inte en samling nya riktlinjer utan en text som enligt förordet ville ”beskriva förutsättningar och processer, diskutera behov och utvecklingstendenser, redovisa erfarenheter från SÖ:s verksamhet [samt] visa vägen till ny information”⁴³

I riktlinjerna från 1960-talet märktes en ökad uppmärksamhet kring elevernas möbler i klassrummen jämfört med FB 1944 och SB 1955. SB 1961 gav för det första en utökad beskrivning av vad klass- respektive ämnesrum innebar jämfört med SB

40 Richardson (2010), 119–22; Esbjörn Larsson och Johannes Westberg (red.), *Utbildningshistoria: En introduktion* (Lund: Studentlitteratur, 2019), 141–43.

41 Richardson (2010), 158–59.

42 ”Skolbyggnadsplanering i framtiden,” *Skolhus vår 1981* (Skolöverstyrelsen 1981), 3–4.

43 Kesselmark och Thyberg (1979), 6.

1955. Kopplat till skolbänkens vara eller inte vara uttrycktes det i SB 1961 att elever på låg och mellanstadiet skulle undervisas i klassrum och förvara sin skolmateriel i klassrummet. Det skrevs inte ut att förvaringslösningen skulle vara skolbänkar med lock och förvaringslåda, men upplägget gjorde en sådan lösning möjlig. För högstadiets elever skulle undervisningen ske i ämnesrum eller delade klassrum. Deras skolmateriel skulle förvaras i kapprum med elevskåp. Skolbänkar var därmed inte aktuella för högstadiet. Där var släta bord utan förvaring huvudmodellen. Där var borden och sittplatserna inte heller tänkta att vara personliga.

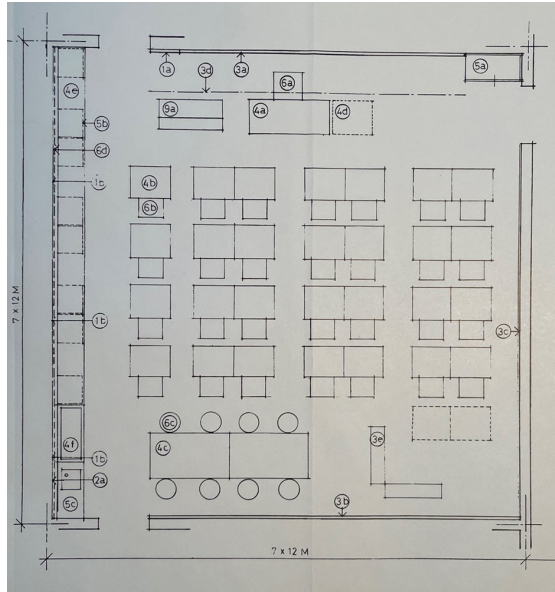

Bild 5. Klassrum för mellanstadiet med grupparbetsplats. *Skolbyggnader* (1969) bilaga A 2:12.

En andra förändring som hörde ihop med skolbänkarna kan noteras i SB 1961. Klassrummen behövde inte längre byggas så att ljuset skulle falla in från vänster i elevernas sittriktning. Denna förändring uttrycktes inte som att den handlade om klassrummets möblering men med tanke på att fönstrens placering tidigare hade motiverats i relation till elevernas sittriktning innebar denna förändring något av betydelse. Det öppnade för variation av hur ett klassrum kunde möbleras även om det inte uttrycktes som ett förslag till något sådant. Som en del i den ökade uppmärksamheten kring elevernas möbler i klassrummet innehöll SB 1961 slutligen standardmått för stolar och bord till elever av olika kön och ålder.

Riktlinjerna som gavs ut 1969 presenterade en nyhet. Nu skulle klassrum kompletteras med grupprum eller med grupparbetsplatser i klassrummet (se bild 5). Bilagorna till SB 1969 visade flera olika varianter på hur detta kunde förverkligas. Alla klassrumsmöbleringar som synliggjordes stod fast vid grundmodellen där eleverna skulle sitta vända fram mot läraren i par eller rader. I grupprummet innebar dock möbleringsexemplen att eleverna skulle sitta vända mot varandra. Med dessa klass-

rum visade Skolöverstyrelsen att de ansåg att undervisningen ibland skulle bedrivas på sätt som kunde bestå av samarbete mellan elever. Som redan visats hade sådana idéer funnits sedan 1930-talet inom den svenska folkskolan men det var först 1969 som de fick genomslag i statliga riktlinjer för skolors fysiska utformning.

När *Skolhus* började ges ut presenterades nyheter redan i den första årgången. I nr 4–5 1971/72 rapporterades byggandet av Bäckbyskolan i Västerås. Tidningen visade planritningar för skolans utrymmen för årskurserna 1–5 där man kunde se både klassrum och en studiehall. Studiehallen presenterades som ett alternativ till grupprum där flera klassrum kunde dela på en gemensam större yta med plats för olika former av elevsamarbete. På bilderna visades många olika möbleringsexempel, där största delen av dessa var möblemang där elever satt vända mot varandra. Detta gällde inte bara för studiehallen utan även klassrummen. Rapporten från Bäckbyskolan var inte särskilt värderande men möbleringen i skolan framställdes som i linje med gällande riktlinjer. Det gjorde att exemplen kunde tolkas som önskvärda ur Skolöverstyrelsens perspektiv. 1973 presenterades förslag till ny standard för skolbord i *Skolhus*. I en utförlig rapport över fyra sidor granskades bordsfrågor ur en mängd olika perspektiv, men inte så att det gick att känna igen tidigare skolbänksmodeller.

För samtliga bord gäller att det är fördelaktigt om de kan utformas så att man kan sitta utefter alla sidor... Bordens underreden utformas så att bord med samma höjd i största möjliga utsträckning kan ställas ihop skiva mot skiva.⁴⁴

Citatet ovan visar dels att skolbänkar med inbyggda förvaringslådor och uppfällbara lock inte var något prioriterat inslag vid denna tid, dels att bord som underlättade samarbete var viktigare än bord som underlättade enskilt arbete. De olika utgåvorna av *Skolhus* innehöll inga texter som var kritiska mot skolbänkar och det förekom exempel på möblering av klassrum där borden ställdes i rad eller par vända mot lärare. Däremot framstod dessa exempel som undantag och skolbänkarna verkade snarare vara en kvarleva inom skolan än som något att satsa på för framtiden.

Skolhushandboken 1979 var en tryckt bok på 144 sidor. Trots omfånget innehöll den väldigt lite som relaterade till elevmöbler. Den lilla information som fanns kunde i och för sig tolkas som att den räknade med skolbänken som ett möjligt inslag i klassrummen, exempelvis i följande citat angående klassrummens möblering på låg- och mellanstadiet.

- Varje elev skall ha en plats för färdighetsövningar, individuell handledning och instruktion. Möbleringen bör vara sådan att eleverna enkelt kan möblera om och inom vissa gränser välja lämplig bords- och stolhöjd.
- Varje elev bör ha en plats för förvaring av personligt arbetsmaterial.⁴⁵

Som motvikt mot detta citat kan ställas att klassrumillustrationerna i *Skolhushandboken* inte porträtterade skolbänkar. Till saken hör i och för sig att klassrum i boken främst förekom i bilder för att visa hur de kunde utformas i relation till varandra eller till andra rum i skolan. *Skolhushandboken* ägnade ytterst lite uppmärksamhet åt klassrum-

44 ”Standard för bord,” *Skolhus* nr 1 (1973), 24.

45 Kesselmark och Thyberg (1979), 89.

mens inre utformning. En illustration avviker dock från detta mönster (se bild 6). När *Skolhushandboken* utredde hur stora golvytorna i klassrum skulle vara visades en tänkt klassrumsmöblering. Det var en möblering som stämde väl med de exempel som presenterades i *Skolhus*. Möbleringen skulle underlätta samarbete och inte i första hand säkra den enskilda elevens arbetsro eller sätta fokus på läraren. De bord som ritades in för denna möblering stämde inte med utformningen av individuella skolbänkar med lös stol. I stället såg dessa bord ut att likna de arbetsbord för två personer som fanns upptagna i standarden för bord från 1973.

Under 1960- och 1970-talen fasades den traditionella skolbänken ut ur de nationella riktlinjerna för klassrumsmöblering. Detta skedde dock utan förbud och utvecklingen var aldrig entydig. För skolans yngre åldrar bestod en tanke om att varje elev skulle ha en egen plats för arbete och förvaring, en sådan plats skulle kunna vara en skolbänk. De råd för klassrumsmöblering som gavs visade på stora och snabba förändringar samtidigt som de aldrig formulerades som tvingande. I början av 1960-talet bestod grundidén om att klassrum och ämnessalar skulle möbleras med bänkar i par eller rader riktade i samma riktning mot läraren längst fram i klassrummet. De råd som gavs ut på 1970-talet innebar att eleverna i första hand skulle sitta i grupper, riktade mot varandra. Möbleringsråden kunde mycket väl innebära att elever skulle sitta med ryggen mot läraren.

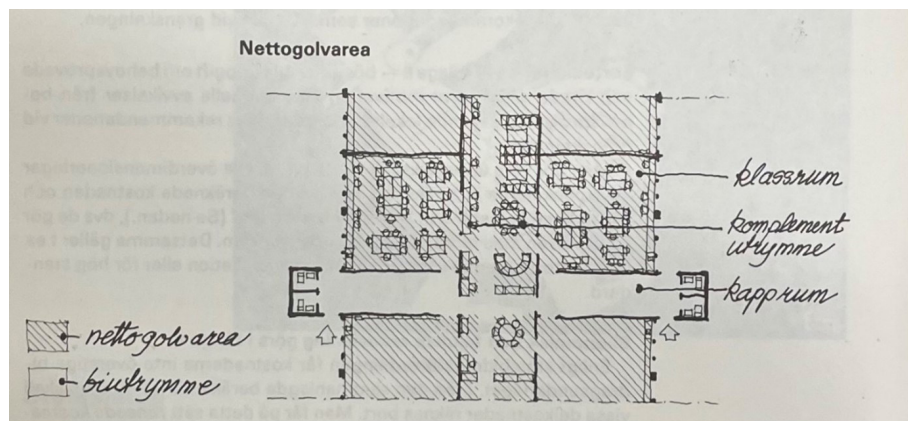

Bild 6. Möbleringsexempel av klassrum 1979. Klassrummen föreslogs möbleras med arbetsbord i grupper. Skolbänkar i rader var inte längre den dominerande möbleringsidén. Kesselmark & Thyberg (1979), 38.

De undervisningsideal som synliggjordes genom dessa förändringar var sådana som handlade om samarbete mellan elever. Lärarens roll som instruktör eller föredrags-hållare framställdes inte som central. Elevens enskilda arbete var inte heller något som sattes i första rummet. I och för sig framstod det som viktigt att varje elev hade en plats att arbeta på men inte för att isoleras från andra elever. Möbleringen skulle i allt högre grad underlätta interaktion eleverna emellan. Lärarens roll blev i linje med detta att handleda grupp för grupp inom klassen snarare än att leda alla elevers arbete på samma gång. Utifrån detta kan idealet för tiden betraktas som en mix mellan *the mutual system* och det mycket äldre *collective individual system*. Grunden för *the mutual system* är att läraren använder sig av assistenter i undervisningen som

i sin tur undervisar mindre grupper inom klassen. I detta fall utsåg läraren ingen särskild elev till sin assistent, men eleverna skulle ändå gruppvis vara resurser varandra i skolarbetet. The collective individual system byggde på att läraren undervisade elever individuellt inom samma klass. I detta fall möblerades inte klassrummen för individuell undervisning utan för handledning av grupper inom samma klass.

Avslutning

Syftet med denna artikel är att identifiera och förstå förändringar över tid av de undervisningsideal som kom till uttryck i offentlig reglering av skolbänkar för svenska folk- och grundskolor 1865–1981. Artikelns forskningsfråga är: Vilka undervisningsideal framträder i de nationella myndigheternas riktlinjer för skolbänkar? Undersökningen har visat att alla nationella riktlinjer för skolbänksdesign eller klassrumsmöblering har uttryckt undervisningsideal och att dessa har förändrats över tid. Under periodens början var idealet mycket lärarcentrerat. I linje med *the simultaneous system* skulle klassrummen möbleras så att läraren kunde ses och höras av alla elever. Bänkarna skulle utformas så att varje elev kunde sitta länge och lyssna på läraren eller arbeta själv med det som läraren gav instruktioner om. Samarbete mellan eleverna var inte önskvärt. Från 1900-talets inledning kan ett annat undervisningsideal anas. Det lade mindre fokus på läraren och mer på elevernas eget arbete och så småningom även på elevernas ömsesidiga interaktion. När en ny typ av skolbänk introducerades under 1930-talet kom den att motiveras med bakgrund i dessa nyare idéer och samtidigt ge förnyat utrymme för undervisning med inslag av *the mutual system*. Denna utveckling synliggjordes dock inte i de nationella riktlinjerna vilka fram till och med 1950-talet hade *the simultaneous system* som norm och därigenom höll fast vid ett lärarcentrerat undervisningsideal. Under periodens slut syntes en stark svängning i vilket undervisningsideal som de nationella riktlinjerna lyfte fram. Möbleringen skulle i allt högre grad främja interaktion mellan elever och lärarens roll som centralgestalt i klassrummet minskade. Samtidigt minskade också skolbänkens roll som en ostörd plats för varje elev. Under periodens sista årtionde fanns den traditionella skolbänken inte alls med i de exempel på skolmöbler eller möblerings-exempel som gavs i de nationella riktlinjerna. Undervisningsidealet vid periodens slut tog sin utgångspunkt i *the mutual system* genom att undervisningen förväntades organiseras med elevinteraktion som en grundförutsättning. Samtidigt fanns inslag av *the collective individual system* i undervisningsidealet genom att klassrummen möblerades för att läraren skulle handleda separata grupper inom samma klass.

Artikeln synliggör aspekter av den sociomateriella dynamik som verkar inom skolan och dess undervisning. I linje med Catherine Burke, Ian Grosvenor och Lisa Rosén Rasmussen som lyft fram den materiella utformningens betydelse för skolors verksamhet visar denna artikel att nationella myndigheter identifierar klassrummens möblering och skolbänkars utformning som betydelsefulla för iscensättning av undervisning.⁴⁶ Vidare an knyter artikeln till Sonja Hnilica och Joakim Landahl som pekat på underliggande fostrande eller disciplinerande funktioner av skolbänkar och klassrumsmöblering.⁴⁷ Disciplineringen av vänsterhänta elever genom klassrummens ljusinsläpp och sittriktning är ett påtagligt resultat i denna artikel. I linje med

46 Burke och Grosvenor (2008); Grosvenor och Rosén Rasmussen (2018).

47 Hnilica (2003); Landahl (2013).

Michèle Hofman och Pedro L. Moreno Martinez ger artikeln också exempel på hur skolbänkar utformats med bakgrund i hälsoargument.⁴⁸

Ytterst bidrar dock denna artikel med att komplettera forskningen angående sociala praktiker rörande skolbänkar. Frederik Herman visar att utformningen av skolbänkar sker i ett samspel mellan etablerade förväntningar och nya idéer.⁴⁹ Denna artikel säger något mer om karaktären på detta samspel. De skolbänkar och klassrumsmöbleringar som analyseras i denna artikel är inte passiva eller neutrala förslag i relation till undervisningen. De pekar mot önskvärda undervisningspraktiker och sätter hinder för andra.

Dynamiken mellan skolans ting och undervisning är något som behöver studeras vidare. Denna artikel visar att bänkarnas utformning och möblering har haft betydelse men den visar inte hur lärare och elever i praktiken har agerat i relation till dem i undervisningen. Det är något för framtida studier att ta sig an. Artikeln visar att förändrade undervisningsideal kan leda till behov av ny klassrumsmöblering och ny skolbänksdesign. Även i den frågan finns mer att göra. Exempelvis bör det studeras hur medvetet lärare, rektorer eller andra beslutsfattare har agerat i denna typ av processer och hur det går till när skolans olika aktörer utvecklar förmåga att tänka kritiskt kring sociomateriella dynamiker av detta slag.

About the author

Andreas Westerberg is a PhD-student at the Department of Historical, Philosophical, and Religious Studies, Umeå University, Sweden. Email: andreas.westerberg@umu.se

48 Hofmann (2015); Moreno Martinez (2006).

49 Herman (2011).

Referenser

Tryckta källor

- Normalritningar till folkskolebyggnader jemte beskrifning*, Stockholm, Kongliga Öfver-Intendents-Embetet, 1865.
- Normalritningar till Folskolebyggnader jemte beskrifning*, Stockholm, Kongliga Öfver-Intendents-Embetet, 1878.
- Normalritningar till skolanläggningar för folkskolan jämte anvisningar och beskrivningar*, Göteborg, Kungliga Ecklesistikdepartementet, 1920.
- Folkskolebyggnader: Anvisningar och bestämmelser angående byggnader för folkskoleväsendet*, Stockholm, Kungliga Skolöverstyrelsen, 1944.
- Skolbyggnader: Anvisningar och bestämmelser angående byggnadsföretag för skolväsendet*, Stockholm, Kungliga skolöverstyrelsen, 1955.
- Skolbyggnader: Anvisningar för planering av byggnadsföretag inom det allmänna skolväsendet*, Stockholm, Kungliga skolstyrelsen, 1961.
- Skolbyggnader - Anvisningar för planering av byggnadsföretag inom det allmänna skolväsendet*, Stockholm, Kungliga skolöverstyrelsen, 1969.
- Skolhus: Informationsserie om planering och användning av skollokaler, utveckling och samråd*, Stockholm, Skolöverstyrelsen, 1971-1989.
- Kesselmark, Stig och Annlena Thyberg. *Skolhushandboken: En Orientering Om Skolans Lokaler och Miljö*, Stockholm, Skolöverstyrelsen/Liber Läromedel, 1979.
- Svensk lärartidning*, årgångar 1921, 1924, 1927, 1930, 1932, 1933, 1936, 1939, 1942, 1945, 1948, 1951, 1954, 1957, 1960

Litteratur

- Ackesjö, Helena och Sven Persson. "Från den omogna sexåringen till den skolpliktiga förskoleklasseven: En dokumentanalys av Sexåringen i det svenska utbildningslandskapet från 1940-tal till idag." *Bahasa dan seni : jurnal bahasa, sastra, seni dan pengajarannya* 38, nr 1 (2020), 71–87.
- Burke, Catherine och Ian Grosvenor. *School*. Objekt-series. London: Reaktion, 2008.
- Börjesson, Mats. *Om skolbarns olikheter: Diskurser kring "Särskilda behov" i skolan, med historiska jämförelsepunkter*. Skolverkets Monografiserie. Stockholm: Statens skolverk, 1997.
- Börjesson, Mats och Eva Palmblad, red. *Problembarnets århundrade: Normalitet, expertis och visionen om framsteg*. Lund: Studentlitteratur, 2003.
- Caruso, Marcelo. *Classroom Struggle: Organizing Elementary School Teaching in the 19th Century*. Frankfurt am Main: Peter Lang Edition, 2015.
- Cuban, Larry. "Reforming the Grammar of Schooling Again and Again." *American Journal of Education* 126, nr 4 (2020/08/01 2020), 665–71.
- Depaepe, Marc, Frank Simon och Pieter Verstraete. "Valorising the Cultural Heritage of the School Desk through Historical Research." I *Educational Research: Material Culture and Its Representations*, red. Paul Smeyers och Marc Depaepe. New York: Springer, 2014.
- Dussel, Inéz. "What Might a Material Turn to Educational Histories Add to the History of Education? Proof-Eating the Pudding." I *Folds of Past, Present and Future: Reconfiguring Contemporary Histories of Education*, red. Sarah Van Ruyskensvelde, Geert Thyssen, Frederik Herman, Angelo Van Gorp och Pieter Verstraete. Berlin: De Gruyter Oldenburg, 2021.

- Englund, Tomas. *Medborgerlig Läroplanskod: För folkskola, fortsättningsskola och grundskola 1918/19-?* Rapport / Högskolan För Lärarutbildning I Stockholm, Institutionen För Pedagogik, 1980:14. Stockholm: Inst. för pedagogik, Högsk. för lärarutbildning, 1980.
- Englund, Tomas. *Perspektiv på svensk skolutveckling under 1900-talet utifrån skolreformerna 1918/19: Skolan som ideologisk statsapparat i den borgerliga demokratin.* Rapport, Projektet 2165, "Läroplansteori", 16. Mölndal: Pedag. inst., 1981.
- Fenwick, Tara, Richard Edwards och Peter Sawchuk. *Emerging Approaches to Educational Research: Tracing the Socio-Material.* Florence: Routledge, 2011.
- Grosvenor, Ian. "Visualising Past Classrooms." I *Silence & Images: The Social History of the Classroom*, red. Ian Grosvenor, Martin Lawn och Kate Rousmaniere. New York, 1999.
- Grosvenor, Ian och Lisa Rosén Rasmussen. *Making Education: Material School Design and Educational Governance.* Educational Governance Research; 9. Cham: Springer, 2018.
- Hamilton, David. "Patents: A Neglected Source in the History of Education." *History of Education (Tavistock)* 38, nr 2 (2009), 303–10.
- Herman, Frederik. "The School Desk: From Concept to Object." *History of Education (Tavistock)* 40, nr 1 (2011), 97–117.
- Hnilica, Sonja. *Disziplinerte Körper: Die Schulbank Als Erziehungsapparat.* Wien: Selene, 2003.
- Hofmann, Michèle. "Ärztliche Macht Und Ihr Einfluss Auf Den Schulalltag in Der Schweiz Im Ausgehenden 19. Und Beginnenden 20. Jahrhundert." *Paedagogica historica* 51, nr 1–2 (2015), 88–103.
- Hjörne, Eva och Roger Säljö. *Att platsa i en skola för alla: Elevhälsa och förhandling om normalitet i den svenska skolan.* Stockholm: Norstedts akademiska förlag, 2008.
- Isling, Åke. "Arbetsformer och arbetsätt." I *Ett folk börjar i skolan. Folkskolan 150 år 1842–1992*, red. Gunnar Richardson. Uddevalla: Allmänna Förlaget, 1992.
- Isling, Åke. "Kampen för och mot en demokratisk skola: 1 Samhällsstruktur och skolorganisation." Stockholm: Sober, 1980.
- Jank, Werner och Hilbert Meyer. "Nyttan Av Kunskaer I Didaktisk Teori." I *Didaktik – Teori, reflektion och praktik*, red. Michael Uljens. Malmö: Studentlitteratur, 2007.
- Jansson, Sam Owen och Dan Waldetoft. *Måttordboken. 2., rev. och utök. uppl. utarbetad av Dan Waldetoft.* Stockholm: Nordiska museet, 1995.
- Landahl, Joakim. "The Eye of Power(-Lessness): On the Emergence of the Panoptical and Synoptical Classroom." *History of Education (Tavistock)* 42, nr 6 (2013), 803–21.
- Landahl, Joakim. "Learning to Listen and Look: The Shift from the Monitorial System of Education to Teacher-Led Lessons." *The Senses and Society* 14, nr 2 (2019).
- Landahl, Joakim. "Ljudet av auktoritet: Den tysta skolans uppgång och fall." *Scandia* 77, nr 1 (2011), 11–35.
- Larsson, Esbjörn och Johannes Westberg, red. *Utbildningshistoria: En introduktion.* Lund: Studentlitteratur, 2019.
- Lawn, Martin och Ian Grosvenor. *Materialities of Schooling: Design, Technology,*

- Objects, Routines. Comparative Histories of Education.* Oxford: Symposium Books, 2005.
- Lundgren, Ulf P. *Att organisera omvärlden: En introduktion till läroplansteori.* Stockholm: Utbildningsförlaget på uppdrag av Gymnasieutredningen, 1989.
- Marklund, Sixten. "Från parallellskolesystem till enhetsskola." I *Ett folk börjar i skolan - Folkskolan 150 år 1842-1992*, red. Gunnar Richardson. Uddevalla: Allmänna förlaget, 1992.
- Martínez Arbeláiz, Asunción och José Miguel Correa Gorospe. "Can the Grammar of Schooling Be Changed?" *Computers and Education* 53, nr 1 (2009), 51-56.
- Moreno Martinez, Pedro L. "The Hygienist Movement and the Modernization of Education in Spain." *Paedagogica historica* 42, nr. 6 (2006), 793-815.
- Richardson, Gunnar. *Svensk utbildningshistoria: Skola och samhälle förr och nu.* Lund: Studentlitteratur, 2010.
- Rothstein, Bo. "Från reformbyråkratier till ideologiska statsapparater." *Nytt norsk tidsskrift* 21, nr 3-4 (2004), 295-305.
- Rönnerberg, Linda. "Reinstating National School Inspections in Sweden - The Return of the State." *Nordic Studies in Education* 32, nr 2 (2012), 70-80.
- Tyack, David och William Tobin. "The 'Grammar' of Schooling: Why Has It Been So Hard to Change?" *American Educational Research Journal* 31, nr 3 (1994), 453-79.
- Wahl, Thomas. "Kroppshållning som fakta." I Mats Börjesson och Eva Palmblad, *Problembarnets århundrade: normalitet, expertis och visionen om framsteg*, Lund: Studentlitteratur, 2003.
- Westberg, Johannes, Lucas Boser och Ingrid Brühwiler. *School Acts and the Rise of Mass Schooling: Education Policy in the Long Nineteenth Century.* Cham: Palgrave Macmillan 2019.